

אספנים ואוספים של עתיקות בירושלים וביפו בשלהי התקופה העות'מאנית

עודד שי

החוג להיסטוריה, המכללה האקדמית בית-ברל

הקדמה

ההנחה המקובלת במחקר היא כי בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 לא היו בארץ-ישראל אוספים פרטיים משום שרוב התושבים - נוצרים, מוסלמים ויהודים אנשי "היישוב הישן" - היו עניים, והאוכלוסייה לא בשלה מבחינה חברתית לעסוק בהקמת אוספים של מוצגים ארכאולוגיים (קול-ענבר, 7). מאמר זה עוסק במספר אוספים של עתיקות מאותה תקופה אשר קצתם הועברו למוזיאונים ולאוספים ציבוריים בארץ ומחוצה לה. רוב האספנים בתקופה הזאת אספו עתיקות שלא למטרת רווח, והשקיעו מכספם ברכישת עתיקות. תוך כדי איסוף, חקרו האספנים את המוצגים שהיו בבעלותם, ואף גרמו להתעניינות של השלטונות באוספים. להלן פירוט לגבי שישה אספנים.

הברון פלאטון יוסטינוב (1833-1920/21)

תולדות חייו

ראשון האספנים הגדולים בארץ במאה ה-19 היה הברון פלאטון יוסטינוב (Ustinow או Ustinoff), שהיה דמות ססגונית בארץ-ישראל באותה עת. הוא נולד במוסקבה למשפחת אצולה רוסית, עשירה, בעלת קרקעות ורכוש רב. הוא שירת כקצין בגדוד הפרשים של הצבא הרוסי, ובמהלך תרגיל צבאי נפל מסוס ונפגע בעמוד השדרה. במשך עשר שנים סבל מנכות קשה. במיטת חוליו המיר את דתו מאורתודוקסיה-פרבוסלאבי לפרוטסטנטי-לותראני, ונענש על כך על-ידי השלטונות - הוא הוגלה לסיביר ולאחר-מכן גורש מרוסיה. השיקום ממחלתו האיץ בו לטייל בחוץ-לארץ (Ustinov, 1977, 7, 8). יוסטינוב נשא לאישה את בתו של כומר פרוטסטנטי של הקהילה הגרמנית ליד הוולגה, וקיבל על עצמו את הדת הפרוטסטנטית-לותראנית (Ustinov, 1978). בגיל 40 עבר לגרמניה והצטרף לכת הטמפלרים. הוא היגר לארץ-ישראל בשנת 1862, שהה בה עד 1867, ואז שב לרוסיה (Pedersen, 1928). יוסטינוב חזר לארץ כעבור עשר שנים, ובשנת 1878 רכש בית ביפו, אשר משנת 1869 שימש מבנה ציבורי של הטמפלרים, והרחיבו. ביתו של יוסטינוב עמד במשך שנים ברחוב אוארבוך 6, פינת בר הופמן, ביפו. הבית משמש כיום כאכסניית "בית עמנואל", ועדיין נותרה במקום גינה כשריד מהגן של הברון (לוינסון, תשמ"ד, 29-30).

בגיל 65 התחתן יוסטינוב עם מגדלנה, בת אצולה **אתיופית (שבא, תשל"ז, 158)**. במשך 35 שנה, מיום הגיעו בפעם השנייה לארץ ועד לעזיבתו **הסופית**, טיפל באוסף העתיקות שלו. גנו ובו אוסף גדול של עתיקות היה פתוח ללא **תשלום**, והוא קיבל מבקרים בסבר פנים יפות (Torrey, 1906, 49). ליוסטינוב היו קשרים טובים עם אנשי היישוב היהודי ביפו. בביתו פעל בית-חולים קטן ובו 30 מיטות, והטיפול בו היה ללא תשלום. בבית-חולים זה התאשפזו בין היתר הביל"ויים (חיסין, תשנ"א, 63, 64). יוסטינוב תמך בפעולות מייסונירות, כמו בתי-חולים ובתי-ספר עבור יהודים מומרים. הוא קיבל אזרחות גרמנית, ושימש כקונסול גרמניה ביפו ושינה את שמו מיוסטינוב לאוסטינוב (Carmel, 1978, I). (296, 297).

לפלאטון יוסטינוב ולמגדלנה נולדו ביפו ארבעה ילדים, שלושה בנים ובת. הבן הבכור, קלופ (יונה) אוסטינוב, נודע כמרגל הבריטי המזהיר ביותר שהיה לצ'רצ'יל בגרמניה. בנו של קלופ הוא השחקן, הסופר והמחזאי האנגלי הידוע פיטר אוסטינוב (שבא, תשל"ז, 161-160). בשנת 1913 עזב יוסטינוב את הארץ כאזרח גרמני (Skupinska-Løvset, 1976). הוא ארז את המוצגים שבאוסף שלו, כדי למוכרו במכירה פומבית בלונדון. תכניותיו לא התגשמו למרות המלצות של מומחים על האוסף, שכן המחיר שדרש היה גבוה מדי (Ibid.). בנו, יונה, ששהה אז באנגליה, ניהל משא ומתן עם "המוזיאון הבריטי", עם "הלובר" ועם המוזיאון של ברלין, על מכירת האוסף. געגועים מחודשים לרוסיה, מולדתו הישנה, הניעו את הברון לתרום את האוסף הארכאולוגי שלו למולדתו רוסיה, אך בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה, האוסף נשאר בשטוקהולם (שבא, תשל"ז, 160). האוסף, שהכיל כ-3,000-4,000 פריטים, הועבר לנורבגיה, וכיום נמצאים במוזיאון באוסלו כ-1800 פריטים שנקנו מיוסטינוב (Pedersen, 1928). שאר פריטי האוסף התפזרו במספר מוזיאונים: "המוזיאון הבריטי" בלונדון, מוזיאון "הלובר" בפריז, "המוזיאון הלאומי" בשטוקהולם, "הגלריה הלאומית" באוסלו, "הגליפטק קרלסברג" בקופנהגן, "המוזיאון לעתיקות" בתל-אביב-יפו (אילן, תשל"ט, 3-5), הארמון המלכותי באדיס אבבה, מוזיאון הארמיטג' בסנט. פטרסבורג, ובו מספר רב של אוספים פרטיים (Pedersen, 1928, 2).

לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה הביא יוסטינוב את האוסף לקריסטיאנה (Christiania), בירת נורבגיה באותה עת, שם הוצע האוסף למכירה פומבית בשלהי 1918. לקראת האירוע הודפס ספרון שהכיל מידע על תכולתו של האוסף (Berczelly, 1997). (30-39). לבסוף, נמכר חלק מהאוסף על-ידי אשתו ובתו לאיל ספנות נורבגי במחיר מגוחך (Ustinov, 1977, 13 ; 1978, 19). בזקנתו היה שוב פטרויט רוסי ותמך בצאר נגד הגרמנים. הוא היגר לרוסיה עם אשתו ובתו טביא בשנת 1920 או 1921. רכוש המשפחה ואדמותיה הולאמו, והוא מת ברעב ובחוסר כול בגיל 87 בעיר פסקוב (Paskov) ונקבר בבית-הקברות הפרוטסטנטי המקומי (Poulsen, 1920, 3-28; Kunstsammlung, 1918, 671).

אוסף העתיקות של יוסטינוב

יוסטינוב רכש ממצאים ארכאולוגיים רבים. הוא עצמו הזכיר שהדחף הראשוני שלו לאסוף עתיקות נבע מרצון עז להשיג מספר כתובות פניקיות, שהיו עיקר התעניינותו (Benziger, 1893, 145-147). מלבד זאת, הוא ראה ברכישת העתיקות מטרה מוסרית: "הבחנתי שהמוסלמים הורסים עתיקות ואמנות יהודית ונוצרית. למשל, הם הוציאו את הצלב במונומנטים שונים ועוד... מחצו דברים בעלי ערך אמנותי. זה הוביל אותי לידי החלטה לאסוף ולהציל חפצים רבים ככל האפשר מהרס והשמדה" (Skupinska-Løvset, 1976, 17).

לרוב רכש הברון את העתיקות מהערבים המקומיים, ולעתים רחוקות קנה גם מסוחר עתיקות. יחסיו וקשריו הטובים עם חלק מאנשי המינהל העות'מאני אפשרו לו להחזיק באוספים הללו, ולהמשיך לרכוש עתיקות גם לאחר שהוקם המוזיאון באיסטנבול, נחקק חוק המחייב את כל היושבים ברחבי האימפריה להעביר אליו את העתיקות, והוטלו הגבלות משמעותיות על אספנים פרטיים. יוסטינוב היה אחד החברים הראשונים של "החברה הגרמנית לחקר ארץ-ישראל" (Der deutsche Verein zur Erforschung Palästinas). האב הדומיניקני הצרפתי, לואי הוגו וינסן (Vincent, 1872-1960), העורך הראשי של כתב-העת הצרפתי Revue Biblique, הזכיר לא אחת את האוסף של יוסטינוב, שהיה פתוח לחקר מדעי או לפני אנשים המתעניינים בנושא. הודות לגישתו החיובית לחוקרים ומבקרים, קיימים מספר תיאורים של המוצגים הללו בכתב-העת הזה. תיאורים דומים פורסמו גם בכתבי-עת אחרים (Frothingham, 1893, 615, 616).

אוסף העתיקות של יוסטינוב כלל חפצים שונים: בולים, מטבעות, כתבי-יד וכתובות עתיקות. באוסף נכללו גם מוצגים מהטבע, בין היתר עצמות ממותה (Carmel, 1978, 279). הסרקופגים הרבים שהיו ברשותו הונחו במקומות שונים בגן, בצד עמודים רבים, כותרות ועוד. היו גם מצבות מבית-הקברות היהודי העתיק של יפו, שהתגלו על-ידי שרל קלרמון-גנו, וכן סרקופגים שנמצאו בכפר דניאל ליד רמלה, בסביבות יפו ובכפר ג'ניס (Schick, 1893, 294); לוחות אבן עם כתובות ממקומות שונים במישור החוף, בהן כתובת לטינית מהתקופה הצלבנית שנמצאה באשקלון, וכתובת יוונית מקיסריה (Gelzer, 1894, 180-182); חצי תריסר צלמיות המתארות עכברים עשויות מתכת קשה (כנראה בדיל או אבץ), שהובאו על-ידי פלאחים מאזור פלשת; כד חרס, חצי תריסר צלמיות בצורת נחש וראש דרקון העשויות מנחושת (שיק, תשנ"ח, 206-208).

חיים אליעזר מושקאט, מאנשי תנועת "חיבת ציון", ביקר בארץ במשלחת שבראשה עמד הרב שמואל מוהליבר. הוא ראה את האוסף בשנת 1882 וכתב עליו: "בבית האוסף דברים עתיקים אשר לבארון פאן אוסטאנאו. בבית האוסף הזה מצאתי שתי מצבות אבן שנמצאו בשנת תרמ"ב [1882] ביפו... עליהן חרותים בכתב אשורית שמות נפטרים. בשם דבר המצבות אני מוסר בזה לחוקרי קדמוניות, כי לי אין כל עסק בנסתרות כאלה" (מושקאט, תרנ"א, 27). בדומה תיאר א"מ לונץ בשנת 1891: "בהמושבה הזאת [המושבה הגרמנית] גן נחמד להבארון אוסטינאף, אשר שעריו פתוחים לכל בני העיר, ובביתו נמצא אוסף עתיקות ארץ פלשת והבארון בעצמו מראה אותם בפנים מסבירות לכל החפץ להתבונן עליהם" (לונץ, תרנ"א, 68).

יוסטינוב היה קשור בתגלית של פסל גדול שנחשף בחולות עזה. בכתבה בשנת 1880 נכתב: "פסל שיש גדול מאוד, מצאו הערבים במעבה האדמה בעיר גאזא [עזה]. הפסל הזה הוא אחד הענקים לפני ועודינו במצב טוב... באראן פאן גוסטינאו [הברון פון אוסטינוב] הרוסי המתגורר עתה ביפו, רצה ליתן לערבים בחמש מאות נפוליאון זהב... אך הם לא אבו למכרו, כי חזקה עליהם פקודת הפחה לשלחו לסטאמבול [איסטנבול]. הבאראן הזה בחפצו להוציא סך עצום כזה, על אבן אחת אשר אין בה רוח חיים!" (ספוני, תרמ"א, 1). מכאן ניתן ללמוד שעוד קודם לחוק העתיקות הרשמי שנחקק בשנת 1884, היה חיוב לשלוח את עתיקות הארץ לאיסטנבול.

ג'יימס אדוארד הנאור (Hanauer), חוקר ותושב ירושלים, תיאר בשנת 1900 את רוב המצבות שבאוסף אוסטינוב (Hanauer, 1900, 110-122; Skupinska-Løvset, 1974, 157). הכתובות הועתקו ופורסמו בחלקן על-ידי קונרד שיק, שביקר אצל הברון ביפו (158). הכתובות הועתקו ופורסמו בחלקן על-ידי קונרד שיק, שביקר אצל הברון ביפו (Schick, 1893, 294-297; שיק, תשנ"ח, 206-208). האוסף נזכר ברשימת האוספים הפרטיים

שהיו בארץ-ישראל בשנת 1913 (Thomsen, 1913, 9). ברשות הברון יוסטינוב הייתה גם פינת חי ובה כ-20 מיני תוכים וקופים, שהובאו מארצות שונות, ועופות שונים, כמו פלמינגו ושקנאים (Schick, 1893, 294-297). בגנו היו עצים מיוחדים ונדירים, שניטעו על-ידי הגנן היהודי ניסים בכור אלחדף, הבוגר הראשון של בית-הספר החקלאי מקווה ישראל. היה זה הגן הראשון מסוגו בארץ (שבא, תשל"ז, 155), והוא היה לאחד ממקומות הביילוי האהובים על אנשי יפו ובני המושבות (הרשברג, תר"ע, 537, 538; חיסין, תשנ"א, 64; קרק, תשמ"ה, 171). גנו של יוסטינוב מוזכר בספרות של אותה תקופה; הסופר ש"י עגנון, שהיה תושב יפו באותה עת, כתב: "מעשה, פעם אחת היה [יצחק] משוטט בעיר. הגיע לשכונת הגרמנים ונכנס לגן הברון לפוש. נפלה עליו תרדמה ונתנמנם...". בהמשך תיאר עגנון כיצד הברון יוסטינוב (שמכונה בסיפור "הזקן") העסיק את יצחק בצביעת הגדר (עגנון, תש"ו, 65).

איטה ילין, רעייתו של העסקן הציוני דוד ילין, תיארה גן זה בזיכרונותיה: "טיילנו הרבה בגן הנהדר של הברון אוסטינוב, שהיה היחיד במינו בעציו, בפרחיו, בדרכי המסודרות ובספסלים למנוחה שהיו בו, וכן בכל מיני חיות ובייחוד קופים שהמבקרים השתעשעו בהם הרבה. הכניסה לגן הייתה חפשית לכל רוצה... כל הבאים אל הגן הרגישו עצמם חפשים. יהודים, מוסלמים ונוצרים טיילו והתענגו יחד" (ילין, תרצ"ח, א, 94).

קונרד שיק (1822-1901)

קונרד שיק (Schick), גרמני שהתיישב בירושלים בשנת 1846 ושימש כמיסיונר, מורה למלאכה ולנגרות, מהנדס ואדריכל. על קונרד שיק, על תרומתו ופעילותו המדעית ועל מעמדו כמתכנן ובנאי נכתבו מחקרים רבים (גורן, תשנ"ח; גורן, תשנ"ט, 236-250). הוא התפרסם, בין היתר, בבניית מודלים של מבנים שונים בירושלים וסביבתה (גורן ורובין, תשנ"ח, 91-97). העניין של שיק בהיסטוריה ובארכאולוגיה של ירושלים נבע מהיותו נוצרי אדוק ומהתעניינותו בכתבי הקודש. בשנת 1865 השתתף עם הכומר האוסטרי הרמן צ'וקה (Zschokke) בסקר ארכאולוגי שנערך בכפר קוביבה באזור ירושלים (גורן, תשנ"ט, 239, 240). הוא נלווה לחוקרים שונים במחקריהם, בהם ארכאולוגים שונים שהסתייעו בו, ויייתכן שהם הודו לו במתן עתיקות שמצאו בחפירותיהם. בשנים 1869-1871 הוא ריכז את פינוי ההריסות והחפירות הראשונות בשטח המוריסטן בעיר העתיקה, לרגל שיפוצים שנערכו במקום (ברקאי, תשנ"ח, 62).

שיק פרסם בכתבי-עת שונים עשרות דיווחים, כתבות ומאמרים בתחום הארכאולוגיה, ובמיוחד על תגליות ארכאולוגיות בירושלים. הוא הרבה לסייר בארץ במסגרת מסעותיו לצורך הכנת מפות. חלק מהעתיקות והכתובות שרכש צירף לאוסף העתיקות הפרטי שהיה בחצרו. לעתים נקרא על-ידי השלטונות העות'מאנים בעיר לבדוק עתיקות שהתגלו באקראי, ועל אף האיסור בחוק, אפשרו לו השלטונות להחזיק אוסף עתיקות פרטי (שם, שם). שיק שיבץ בקירות ביתו ("בית תבור") ממצאים אדריכליים קלאסיים שמצא בחפירות ארכאולוגיות. ביתו שימש מוקד משיכה לתיירים, שבאו להזין את עיניהם בדגמי ירושלים שבנה (Carmel, II, 1978, 250; מאיר-מריל, תשנ"ח, 49). כך, למשל, בחצר הפנימית קבע שיק העתק מלט של אבן הסימון "תחום גזר", שהתגלתה על-ידי קלרמון-גנו בשנת 1872. שיק שילב בקיר הצפוני של ביתו כתובת שומרנית, שהתגלתה בחולות עזה בשנת 1872 ונרכשה על-ידו בשנות ה-90 של המאה ה-19 (ברקאי, תשנ"ח, 62). בהטבעת ממצאים ארכאולוגיים בחזית הבניין ביקש שיק להבליט את אהבתו לארכאולוגיה ואת הזיקה שבין העבר להווה (קרוינקר, תשמ"ז, 195).

במדריך הטיולים לארץ-ישראל וסוריה, שהוציאה חברת "קוק" בשנת 1911, כלולה המלצה לראות את מודל המקדש והמשכן בירושלים: "המודל האחרון והמעניין של המקדש והמשכן של ד"ר שיק מוצגים ומוסברים על-ידי בתו, גברת שניקה (Schönecke), בביתה בסמוך לקונסוליה הבריטית" (Cook, 1911, 58). בת אחרת של שיק, לידיה אינסלר (Einszler), ירשה את האוסף מאביה, וברשימת המוזיאונים והאוספים שהיו בירושלים בשנת 1913 נזכר האוסף שלה כאוסף פרטי בעל ערך רב (Thomsen, 1913a, 124; 1913b, 9). האוסף נזכר גם בשנת 1938 במדריך למטייל ולתייר: "המודלים מעץ של אתרים שונים בירושלים, שנעשו בשנת 1875, נמצאים בבית בתו של שיק. יום לפני הביקור מודיעים לשומרת התבניות וקובעים עמה את מחיר הכניסה, כ-10 מא"י לתלמיד והנחה לקבוצות גדולות. הגב' שיק מוסרת באורים מפורטים באנגלית וגרמנית" (כהן ובנבנשת, תרצ"ח, 267).

גוסטב דלמן (1855-1941)

תולדות חייו

תולדות חייו של גוסטב דלמן (Dalman) ופעילותו המדעית והמחקרית, נחקרו בפרוטרוט על-ידי יוליה מנכן וחיים גורן (Männchen, 1993, 3-130; גורן, תשנ"ט, 529, 296). דלמן כיהן החל משנת 1895 ואילך כפרופסור באוניברסיטת לייפציג, ועסק בנושאים תאולוגיים-היסטוריים של חיי ישו. בשלהי המאה ה-19 ערך מספר מסעות בארץ-ישראל (Dalman, 1928, I, IV).

באוקטובר 1902 הגיע לירושלים כדי להקים ולעמוד בראש המכון הגרמני-האוונגלי למדע קדמוניות ארץ-הקודש בירושלים "Das Deutsche Evangelische Institut für die Altertumswissenschaft des Heiligen Landes zu Jerusalem". המכון היה פרי יוזמת איחוד הכנסיות הפרוטסטנטיות של מדינות הרייך הגרמני. מטרתו הייתה לטפח ולבדוק את הזיקה בין אתרים הנזכרים בכתבי הקודש לבין המחקר המודרני, בהתייחסות לנצרות של הכנסייה האוונגלית, למדע העתיקות ולמחקר המקראי.

מיום בואו ארצה ועד יוני 1914 עסק דלמן בחקר ארץ-ישראל ואף שיתף פעולה עם אנשי "הקרן הבריטית". דלמן פרסם ספרים ומאמרים רבים, אך פרסומו נבע בעיקר ממחקרו המונומנטאלי (שבעה כרכים) - "עבודה ומנהגים בארץ-ישראל" (Dalman, 1928-1942). הוא הקים מוזיאון קטן במכון, שרוב תכולתו נשלחה לגרמניה, עם יציאתו את הארץ בשנת 1917. לאחר מלחמת העולם הראשונה חזר וביקר פעמיים בארץ. דלמן ביקש לשמר שרידים של מבנים ומתקנים עתיקים, כלי מלאכה, צמחים, בעלי-חיים ועתיקות - לבל ייעלמו או יושמדו. הוא ציין שמטרתו היא לאסוף אותם לפני השינויים ו"הרס קסמי המזרח על-ידי ממשלת המנדט הבריטי והעולים היהודיים" (Ibid., VI, I).

האוסף הפרטי של גוסטב דלמן

הסיבות לתיעוד המזרח על-ידי דלמן היו הרצון לשחזר את תולדות עם ישראל ולהסביר את התנ"ך, ובעיקר להמחיש מושגים שהובאו בכתבי הקודש. לדבריו, הבנת התנ"ך בצורה מעשית תעזור להבין את המשמעות שלו. בדומה, ניתן להבין את הספרות הרבנית שמוכירה מושגים מהתרבות החומרית באותה תקופה, ואף ניתן ללמוד ממנה על נושאים מסוימים בתקופת המקרא (Ibid., III-IV, II).

אוספו הפרטי והאוסף במוזיאון של "החברה האוונגלית-הגרמנית לחקר ארץ-ישראל" (Deutscher Evangelischen Gesellschaft für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes), שהיה חלק ממכון זה, תאמו את מטרת המכון - "טיפוח מדע העתיקות המקראי והכנסייתי" (גורן, תשנ"ט, 295, 296). איסוף המוצגים נועד להוכיח את אמיתות התנ"ך. האוספים הללו כללו כלי עבודה וכלים למלאכות בית. תמונות של מוצגים מהאוספים מופיעות בספריו של דלמן. במספר מקומות צוין שמו של תורם המוצג למוזיאון. כך, למשל, צוין שהכומר כריסטי מחלב תרם למוזיאון משדדה. חלק מהמוצגים נקנו מתושבים מקומיים: "וד"ר דלמן השיג לראות אצל פלח אחד שמצא באחוזה שדהו אצל "שפט" אבן אחת גם כן בכתובת "בקע" (רפאלי, תרע"ג, ל).

דלמן רכש אוסף של אדרי ציפורים בכספו הפרטי ש"עלה בערך 2,000 מרק" (Männchen, 1993, 58). הוא כתב לוועד המכון שאין לו כל עניין באוסף זה, וביקש מהם להחליט אם הם מעוניינים לקנות את האוסף בתשלומים, ולא - הוא יימכר למוזיאון אמריקאי. במשך הזמן הועבר הכסף עבור רכישת האוסף מתקציב הנסיעות, כך שהאוסף נשאר בסופו של דבר בבעלות המכון.

הרבט אדגר קלארק (1856-1921)

תולדות חייו

הרבט אדגר קלארק (Clark) הגיע לארץ בשנת 1866, בגיל צעיר, עם משפחתו שהייתה ממייסדות המושבה האמריקאית ביפו. אנשי המושבה היו קבוצה של אמריקאים ממדינת מיין, חברי "כנסיית המשיח". אביו של קלארק ושלושה מבניו נפטרו זמן קצר לאחר בואם, ואילו האם, שניים מהבנים הצעירים ובת שרדו. לאחר שנתיים, פורקה המושבה ורוב חבריה חזרו לארצות-הברית. אך מספר משפחות, ביניהן משפחת קלארק, נשארו בארץ (קאופמן, תשנ"ז, 104). משפחת קלארק עברה לירושלים, ושני הבנים, הרבט אדגר ופרנק ס', עבדו כמורי דרך, בעיקר לתיירים אמריקאים, ומאוחר יותר כסוכנים של משרד נסיעות "תומס קוק ובניו" (Franklin, 1911, 10; בן-אריה, תשל"ט, 560). שניהם שימשו כסגניו של קונסול ארצות-הברית ביפו, ולאחר מכן בירושלים (Kark, 1994, 345). בשנת 1887 עזב פרנק קלארק לניו-יורק והקים בה משרד נסיעות. הרבט קלארק ניהל את הסניף הירושלמי של המשרד הזה עד מותו בשנת 1921. האחים קלארק הפיקו תועלת רבה מההכרות שלהם עם התושבים המקומיים, מידיעת שפתם וגם ממעמדם הפוליטי. הם הרחיבו את פעילותם העסקית באזור, וצברו רכוש רב שאפשר להם לעסוק באיסוף עתיקות. האחים קלארק רכשו אדמות ליד מודיעין, ייתכן בגלל הפוטנציאל הארכאולוגי של המקום (Kark, 1988, 4, 5).

הרבט קלארק ישב בירושלים, וביתו ברחוב ממילא 23, שנבנה בשנת 1898, ניצב עד היום. הוא התעניין בהיסטוריה-מקראית ובגאוגרפיה-היסטורית של הארץ הקדושה, והמשיך לעסוק בתיירות ובחקלאות (Kark, 1997, 150-161). העיסוק של השניים בתיירות נבע מהגידול בתיירות למצרים ולארץ הקודש במחצית השנייה של המאה ה-19. זו גם הסיבה להקמת סניפים של סוכנות הנסיעות "תומס קוק" בארצות הללו. בהיותו סגן הקונסול בירושלים ניהל גם את חברת "תומס קוק" בארץ-ישראל, ולימים עבר לנהל עם אחיו את חברת "קלארק" בניו-יורק (Kark, 1994, 195).

אוסף קלארק

הרבט קלארק נהג לאסוף עתיקות באתרים שונים ברחבי הארץ, בעיקר כלי צור של האדם הקדמון מהתקופה הפלאוליתית והניאוליתית (Kark, 1994, 191; Thomsen, 1913). הוא הסתובב בכפרים, כפי שתיאר אספן המטבעות הירושלמי שמואל רפאלי: "בן עירנו הרברט קלארק מאמריקה ראה בשנת 1891 אצל פלח ליד ענתה (ענתות) אבן שעליה חרוטות אותיות "נצף" (רפאלי, תרע"ג, כ"ז). מרבית המוצגים נרכשו מידי תושבים מקומיים וכן נרכשו בחוץ-לארץ מוצגים מתקופת האבן (Kark, 1994, 191). קלארק פרסם מאמרים רבים ברבעון "הקרן הבריטית", והיה בר-סמכא בכלי צור של האדם הקדמון (שביט ועמיתים, תשמ"ג, 440). האוסף הכיל ממצאים של סקר מראשית המאה ה-20 מאתרים כמו בית-שמש, גזר, מכמש, מצפה ועוד. באוסף קלארק היו כלים שהתגלו בעין-גדי בשנת 1908, וכללו, בין היתר, כדים קטנים, כדי שמן, כלי חרס, כלי זכוכית, כלי נשק, סירי בישול, קנקנים, קערות וצמידי ברונזה. האוסף היה עשיר במיוחד בכלי עבודה מאבן מהתקופה הפרהיסטורית (Thomsen, 1913, 9, 21). האוסף כלל גם משקולות עתיקות (רפאלי, תרע"ג, כ"ט).

מעבר למבחר המוצגים וחשיבותם, התייחד אוספו של קלארק בכך שקיים היה רישום לגבי מוצאו ומועד רכישתו של כל מוצר. הוא אף קטלג את האוסף (Masterman, 1915, 35-38; קבוצת כלים, תשכ"ג, 83, 90). קלארק פרסם מאמרים על האוסף שברשותו, הציע את שחזורם של המוצגים, ואף צירף תמונות, כמו למשל אוסף כלי צור מהתקופה הפלאוליתית מעמק רפאים. האוסף נזכר כאוסף פרטי בעל ערך ברשימת המוזיאונים והאוספים שהיו בירושלים בשנת 1913, והוא דורג כ"אוסף הגדול והיפה ביותר בארץ-ישראל מבין האוספים הפרטיים" (Thomsen, 1913a, 124).

בשנת 1933, עם הקמת בניין ימק"א (YMCA) על-ידי אגודת "הנוצרים הצעירים" בירושלים, מסרה אלמנתו של קלארק את האוסף לרשותם, ובמקום הוקם מוזיאון לזכרו (ברקאי, תשמ"א, 45). האוסף נזכר במדריך למטיילים בשנת 1946, וצוין כאוסף קטן של עתיקות ארץ-ישראל. אף נאמר שחלק מהמוצגים התגלו תוך כדי חפירת היסודות לבניין ימק"א, עם חשיפת בית-קברות קדום (וילנאי, תש"ו, 258). האוסף הוצג עד שנת 1985 במוזיאון ששכן בבניין. באותה שנה נמכר חלק מהאוסף לנדבן היהודי מוריס כהן בארצות-הברית, אשר ייעד אותו למוזיאון הארכאולוגי באוניברסיטת בריינדס. חלק אחר של האוסף, המכיל 30 כלים, בהם אוסף החפירות מעין-גדי וממצאים נדירים אחרים, נשארו בארץ והם שמורים במחלקה לאוצרות המדינה ברשות העתיקות (קבוצת כלים, תשכ"ג, 83-133; ברקאי, תשמ"א, 45; תיק YMCA, מוריס כהן, אוסף קלארק, ארכיון רשות העתיקות).

סלה מריל (1837-1909)

תולדות חייו

תולדות חייו של סלה מריל (Merrill), ופעילותו הקונסולרית בארץ-ישראל זכו למחקרים מפורטים (קרק וגלס, תשנ"ד, 161-192; Kark, 1994, 323-326; קרק, תש"ס, 244-246). מריל היה חוקר ארץ-ישראל, קונסול, סוכן תיירות, אספן, מוזיאולוג וצלם. הוא נולד בשנת 1837 בקונטיקט שבארצות-הברית, סיים את לימודיו בבית-הספר ללימודי דת באוניברסיטת ייל בשנת 1863 והוסמך לכהון דת שנה לאחר-מכן. עם סיום לימודיו מונה לקצין דת בנדוד של שחורי עור בצבא האמריקאי. בשנת 1869 נסע ליוון, למצרים, לארץ-ישראל

ולסוריה בחברת תלמידים אחרים של אדואר עמשה פארק (Park), מורה בסמינר התאולוגי של אנדובר (Andover). מסע זה עורר את התעניינותו בחקר ארץ-הקודש. בשנת 1874 חזר מריל לאזור כארכאולוג מטעם "החברה האמריקנית לחקר ארץ-ישראל" (The American Palestine Exploration Society). בשנים 1876-1877 עמד בראש שלושה מסעות לעבר-הירדן, שם אסף מידע ארכאולוגי, טופוגרפי ואתנוגרפי, שפרסם בשנת 1881 בספרו "מזרחית לירדן" (East of the Jordan). בשנת 1882, לאחר שנתיים שבהן לימד עברית בסמינר התאולוגי באנדובר, חזר לירושלים ומונה לקונסול של ארה"ב. בתפקיד זה שימש שלוש שנים, ובשנת 1891 חזר לתפקידו כקונסול עד שנת 1893, ושוב משנת 1898 עד 1907 (Kark, 1994, 296; קאופמן, תשנ"ז, 137). שהותו הארוכה בירושלים אפשרה לו לחקור את ההיסטוריה ואת הארכאולוגיה של הארץ, ולהשתתף במחקרים ובמסעות בנושאים אלו. מריל פרסם מאמרים בכתבי-העת: PEFQS ו-Biblical World. רוב מאמריו וספריו עסקו בארכאולוגיה תנ"כית ובגאוגרפיה-היסטורית של ארץ-הקודש (Tontey, 1906; Kark, 1994, 190; 47).

בעת שהותו כקונסול סייע רבות לייסודו של "בית-הספר האמריקאי לחקר המזרח" (American School of Oriental Research) בירושלים, שהוקם בשנת 1900. בתכתובת שבין המוזיאון השמי (The Semitic Museum) לבין המוזיאון לזואולוגיה השוואתית, שניהם באוניברסיטת הרווארד, מוזכר שמריל היה מעורב בפעילות מוזיאולוגית חובבנית. הוא התעשר ממכירה של מוצגים ארכאולוגיים, אתנוגרפיים, בוטניים, חומרים מהטבע וציפורים מארץ-ישראל למוזיאונים באנדובר ובהרווארד (קרק, תש"ס, 244-246).

אוסף מריל

מריל היה אספן נלהב של עתיקות, ציפורים ובעלי-חיים, כפי שכתב עליו הארכאולוג האמריקאי ויליאם פוקסול אולברייט (Albright). הוא החזיק באוסף פרטי שכלל אדרים של ציפורים וחיות ופריטים אתנוגרפיים וארכאולוגיים. עוד בהיותו מורה בסמינר באנדובר ייסד מוזיאון תנ"כי, שבו הוצגו פריטים רבים שהביא עמו מארץ-ישראל. האוסף במוזיאון כלל אדרים של ציפורים וחיות, צמחים ועתיקות מארץ-ישראל, מצרים ומסופוטמיה. מטרת האוסף הייתה דידיקטית-פדגוגית, ונועדה לספק את הסקרנות של האמריקאים לגבי ארץ-ישראל וכתבי הקודש. מריל גילה עניין רב בעולם הטבע ודיווח על תצפיותיו במאמרים במספר כתבי-עת (Merrill, 1890, 40-44). בשנת 1890 ציין כי בשנים 1882-1886 אסף 2,000 עורות ציפורים בארץ-ישראל (שם, 40), ואף התהדר בכך שהוא בעל האוסף הגדול ביותר של בעלי חיים מארץ-ישראל. מריל הוכר כמומחה לבעלי-חיים בקנה מידה בינלאומי, וכמי שטיפל באוסף שברשותו בשיטות המודרניות של אותה עת. האוסף הזואולוגי המתחרה היחיד לזה של מריל, בשלהי המאה ה-19, היה האוסף של הנרי בייקר טריסטראם (Tristram) באנגליה (קרק, תש"ס, 246).

האוספים של מריל היוו אטרקציה לתיירים ולחוקרים בירושלים. המוזיאון הפרטי שלו תואר בספר ילדים על ירושלים שמריל כתב לו הקדמה. בספר מסופר על מטיילת אלמונית, שהוזמנה בזמן שהותה בירושלים לד"ר וגב' מריל, והייתה מאושרת מאוד מביקורה. וכך מתואר האוסף שהיא ראתה: "אוסף כזה של קוריוזים! ציפורים, חיות, כדים, מאובנים, חרקים, פרחים, מינרלים, מטבעות - כל דבר שהוזכר קשור בארץ-הקודש. היא אומרת שהיא חושבת שיש במוצגים הללו כדי מספיק למלא מוזיאון - מוזיאון תנ"כי ותמונות, שנראות כה אמיתיות ומושלמות כמו במציאות" (Knight, 1888, 262).

אחד המנהלים של אוניברסיטת ייל ביקר בירושלים ב-28 ספטמבר 1906 ושיבח את הספריות והמוזיאונים בעיר. הוא ציין שאוסף מריל הכיל כלי חרס עתיקים אשר נאספו במשך שנים רבות, וכי קשה או בלתי אפשרי למצוא דומה לו (Prince & Bacon, 1906, 38, 39).

שמואל רפאלי-רפאלוביץ (1867-1923)

שמואל רפאלי-רפאלוביץ היה מראשוני האספנים היהודים בירושלים. הוא התעניין בעתיקות בכלל ובמטבעות בפרט, ובמיוחד במטבעות יהודיים. הוא נולד בשנת 1867 בבוהופול (פודוליה) שבדרום-רוסיה למשפחה מיוחסת ועשירה (מלאכי, תרפ"ג-תרפ"ד, 121). אביו, קלמן רפאלוביץ, היה סוחר, תלמיד חכם ומקורב לתנועת ההשכלה (רובינשטיין ואבן-אור, תשמ"ג, 57). בילדותו למד תורה ב"חדר" ולימודי חול ברוסית באופן פרטי, כדי להיכנס לבית-ספר תיכון. עם זאת, תכניתו השתנתה. בגיל 16 עלה עם הוריו ואחיו ישעיהו לירושלים, והחל ללמוד בישיבת "עץ-חיים" אצל הרב משה נחמיה כהנוב. כהנוב חיבב על תלמידיו בכלל, ועל רפאלי בפרט, את אהבת הארץ (מלאכי, תרפ"ג-תרפ"ד, 122). בגיל 18 התחתן עם נכדתו של המדפיס הירושלמי ניסן ב"ק. רפאלי נסע עם חותנו לאנגליה, שם עסק במסחר זעיר, ובין היתר במכירת עתיקות מארץ-ישראל. בשנת 1889 שב לירושלים ונעשה חלפן כספים ברחוב הבטראק בעיר העתיקה. רפאלי שויך לקבוצת הביניים של המשכילים. בני קבוצה זו היו חניכי הישיבות הירושלמיות, אך לא השתייכו ל"יישוב הישן". פעילותם, צורת חייהם ודרך חשיבתם הייתה מודרנית יותר, והם אהדו את הרעיון הלאומי בלבשו החדש והמסורתי כאחד. בקבוצה זו נכללו גם ד"ר אליעזר גרינהוט, חיים הירשנזון, אברהם משה לונץ ואחרים (קניאל, תש"ס, 39-40).

באותה תקופה נהגו פלאחים להביא לירושלים מטבעות שונים שמצאו באדמותיהם וסביב כפריהם. בתחילה הם ניסו למכור בעצמם את המטבעות והעתיקות לעוברים ושבים בשוק, אולם הצלחתם הייתה מעטה. לכן רפאלי ראה במסחר בעתיקות ובמטבעות פרטנציאל עסקי בעבורו (רפאלי, תרע"ג, כ"ז-ל). רפאלי קנה עתיקות מהפלאחים והחל לאסוף מטבעות עתיקים ועתיקות אחרים, ואט אט החל לצבור ידע ומומחיות בנושא זה. הוא למד וקרא ספרות מקצועית על תורת המטבעות (נומיסמטיקה), והקים יחד עם גציל סופר חברה לייצוא עתיקות (שם, ס"ח). רוב סחורתם נמכרה למוזיאונים ממשלתיים ופרטיים באנגליה, והצלחתם הייתה רבה (טריואקס ושטימן, תרצ"ח, 313-316). הוא התמצא בתחום המטבעות במוזיאונים שונים באירופה, ובכלל זאת מטבעות מיפו הנמצאים במוזיאונים בווינה, בברלין, בפריז ובקופנהגן (רפאלי, תרע"ג, נ"ה).

בשנת 1899 נסע ללונדון עם משלוח של עתיקות למכירה, התיישב שם ופתח משרד נסיעות. בשנת 1905 עבר מלונדון לניו-יורק, ובשנת 1907 שב ארצה. בארץ שימש מנהל סניף "כרמל מזרחי" בירושלים, עד סוף מלחמת העולם הראשונה. בשנים 1919-1922 ניהל את בית-החולים "הדסה" בירושלים. לאחר-מכן עבד במוזיאון הממשלתי של המנדט הבריטי ושימש כמפקח על אוסף המטבעות. רפאלי סייע בהקמת "המוזיאון היהודי לארכאולוגיה של ארץ-ישראל" בעיר שהוקם ב-1 במרץ 1923, ואף תרם את ספרייתו האישית למוזיאון זה (Jüdische Nationalmuseum, 1923). לאחר מותו רכש אגף העתיקות המנדטורי את אוספו ממשפחתו; האוסף שמור היום במחסני רשות העתיקות של מדינת ישראל (תיק רפאלי, ארכיון רשות העתיקות).

במקביל לעיסוקיו במסחר היה רפאלי עסקן ציבורי וחוקר. היה חבר פעיל באגודות

ציבוריות כמו "בני-ברית", "המכבים הקדמונים" ועוד. פרסם מאות מאמרים, מסות, מחקרים, תרגומים, ספרים והערות, רבים מהם בלוחות ובקבצים של א"מ לונץ. אחדים ממאמריו בנושאי היסטוריה יצאו לאור בהדפסות מיוחדות. הוא עמד בקשרים עם מוסדות שעסקו בחקר ארץ-ישראל, כמו "החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", "הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל", "החברה המזרחנית הארץ-ישראלית (הפולסטינאית)" ועוד. רפאלי קשר קשרים גם עם אספנים וחוקרים, כמו קלארק, פ' בליס, א"ס מקליסטר, דלמן ועוד (רפאלי, תרע"ג, כ"ז). הוא נמנה עם הפעילים שסייעו לבוריס שץ בהקמת אוסף המטבעות במוזיאון "בצלאל" (שביט ועמיתים, תשמ"ג, 471).

עד כניסתו של רפאלי לתחום חקר מטבעות היהודים, רוב החוקרים היו לא-יהודים, וספרות המחקר הנומיסמטית נכתבה רק בלועזית. ספריו ומחקריו תרמו להפצת נושא זה בחברה היהודית, ואוסף המטבעות שלו סייע לחקר תולדות עם ישראל על אדמתו (רפאלי, תרע"ג, 3). רפאלי כתב את "מטבעות היהודים", הספר הראשון בעברית על מטבעות יהודיים בתקופות הקדומות. עד לתקופתו של רפאלי עסקו בתחום זה רק חוקרים ואספנים לא-יהודים, ששילמו כסף רב כדי להביא את המטבעות הללו למוזיאונים (בלשונו "בתי אסף עתיקות"). תיירים מכל העולם באו לארץ הקודש לקנות מטבעות במחירים מופקעים. דינארד, המוציא לאור של הספר, הוסיף דברי ביקורת על החברה היהודית שאינה מתעניינת במטבעות, אשר חשיבותן אינה רק בהיותן מוצג עתיק, אלא גם בהיותן מצבות חיות על קברות אבותינו, ועדות לישיבת העם על אדמתו. הוא אף ציין כי לא מעטים "חולמים להקים מוזיאון עברי בציון" (שם).

אוסף המטבעות של רפאלי נודע לציבור רק לאחר מותו. האוסף הוצג לקהל בשנת 1927 בשיתוף בית-הספר "בצלאל" בירושלים, באולם הנקרא על שם הנומיסמט היהודי הראשון - רפאלי (Raffalovich, 1911, 1352-1355). האוסף כלל כ-1,000 מטבעות, ביניהם מטבעות נדירים ויפים במיוחד (Münzsammlung, 1927, 612). על חשיבות האוסף של רפאלי נכתב במאמר לזכרו: "כידוע אסף המנוח אוסף גדול של עתיקות ארץ-ישראל שהיה לו ערך גדול הן מבחינה מדעית והן מבחינה לאומית" (קרניאל, תרפ"ד).

סיכום

האספנים הפרטיים בארץ-ישראל במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, השתייכו ברובם לחבורה של חוקרים, קונסולים ואצילים שחיו באותה עת בארץ. מהם שעסקו בתיירות כסוכני נסיעות, מלונאים ומדריכי תיירים. האספנים שהגיעו לארץ בשלהי התקופה העות'מאנית, והתיישבו בארץ לתקופות זמן ממושכות, הביאו איתם מאירופה ומארה"ב תרבות של שעות הפנאי, שהייתה נהוגה בארצות מוצאם. מהתיעוד הרב המצוי בידינו מאותה תקופה, הכולל יומני מסע, תעודות, דיווחים מדעיים וכדומה, ניתן להציץ לעולמם הפרטי של האספנים באותה עת. רוב האוספים התפתחו לאחר-מכן במסגרת מוסדות מאורגנים, לעתים בחסות כנסיות ומנזרים, ולעתים בבתי-ספר ובמוסדות מחקר. עד הקמת מוזיאון רוקפלר בשנת 1938, לא היה בארץ מוזיאון שהוקם במבנה שיועד לכך מלכתחילה. בארץ-ישראל לא חיו במאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 מלכים או נסיכים בעלי ממון ואוספי אמנות. תופעת האספנות הפרטית הייתה חדשה לגמרי, והחלה רק בשלהי המאה ה-19. לפיכך האוצרות לא הועברו למוזיאונים לאומיים כפי שהתרחש בצרפת ובאנגליה בשלהי המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19. לאחר מותם של האספנים הפרטיים, ולעתים אף בחייהם, הגיעו רוב האוספים למוזיאונים ציבוריים וצורפו לאוספים קיימים.

הבעת תודה

מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך עבודת דוקטור שנעשתה במסגרת המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן (שי, תשס"ו). תודתי נתונה למנחה העבודה, ד"ר מאיר הילדסהיימר, על העצה הנבונה ועל העידוד. כמו-כן, ברצוני להודות למנהל המוזיאון למורשת התרבות באוניברסיטת אוסלו, ד"ר לסלו ברצלי (Berczelly). תודה לפרופ' חיים גורן על הערותיו החשובות.

רשימת מקורות

- אילן צ', תשל"ט;
 "מצבות יפו שבות לארץ", עת-מול, ד, ז, עמ' 3-5.
 בן-אריה י', תשל"ט;
 עיר בראי תקופה - ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים.
 ברקאי ג', תשמ"א;
 "אוסף העתיקות בבניין ימק"א (אוסף קלארק)", ירושלים הבלתי ידועה, קרדום, 17-16, עמ' 45.
 ברקאי ג', תשנ"ח;
 "תרומתו של קונרד שיק לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל", בתוך: ח' גורן (עורך), קונרד שיק, למען ירושלים, אריאל, 131-130, עמ' 55-63.
 גורן ח', תשנ"ט;
 לנו חקרו את הארץ, המחקר הגרמני של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים.
 גורן ח' (עורך), תשנ"ח;
 קונרד שיק, למען ירושלים, אריאל, 131-130.
 גורן ח' ורובין ר', תשנ"ח;
 "דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובנייניה מעשה ידי קונרד שיק", בתוך: ח' גורן (עורך), קונרד שיק, למען ירושלים, אריאל, 131-130, עמ' 79-91.
 הרשברג א"ש, תר"ע;
 בארץ המזרח, א, ווילנה.
 וילנאי ז', תש"ו;
 מדריך ארץ-ישראל, ירושלים.
 חיסין ח', תשנ"א;
 מרשמות אחד הביל"ויים, ש' לסקוב (עורכת), ירושלים.
 סריואקס י' ושטימן א' (עורכים), תרצ"ח;
 ספר מאה שנה, אנשי מופת וחלוצים ראשונים בארץ-ישראל במשך מאה שנה ומעלה, תל-אביב.
 ילין א', תרצ"ח;
 לאנצא, א, ב, ירושלים.
 יחזקי א', תשמ"א;
 "אפריים ביפו (בית אוסטינוב)", יפו ואתריה, קרדום, 15, עמ' 82-95.
 סקן פ' ובנגשתי ד', תרצ"ח;
 מורה דרך בארץ-ישראל למשוטט, למורה ולתייר, ירושלים.
 ליימן ע', תשמ"ד;
 "הבחון יוסטינוב לא גר כאן יותר", טבע וארץ, כז (1), עמ' 29-30.
 ליק א"מ, תרנ"א;
 מורה דרך בארץ-ישראל, ירושלים.

- מאיר-מריל ע', תשנ"ח;
 "קונרד שיק הבנאי והאדריכל", בתוך: ח' גורן (עורך), קונרד שיק, למען ירושלים, אריאל,
 131-130, עמ' 41-50.
 מושקאט ח"א, תרנ"א;
**על הרי ישראל - דברי ימי מסעי בלוויית שיירא נכבדה לארץ הקדושה, לראות את שלום
 אחינו שם, ירושלים.**
 מלאכי א"ר, תרפ"ג-תרפ"ד;
 "שמואל רפאלי", התורן, י (ח-ט), עמ' 121.
 ספוני, תרמ"א;
 'ספוני טמוני חול', המליץ, טז (35), י"ב טבת תרמ"א, 1.
 עגנון ש"י, תש"ו;
תמול שלשום, ירושלים-תל-אביב.
 קאופמן מ', תשנ"ז;
האומה האמריקאית וארץ-ישראל: יסודות קשרי הגומלין המיוחדים, תרגם י' גודמן, ירושלים.
 קבוצת כלים, תשכ"ג;
 "קבוצת כלים מעין גדי באוסף קלארק", ידיעות, כז (א-ב), עמ' 83-133.
 קול-ענבר י', תשנ"ב;
**תולדות המוזיאונים בארץ עד קום המדינה כביטוי לחזון הציוני, עבודת גמר לתואר מוסמך
 של האוניברסיטה העברית בירושלים.**
 קניאל י', תש"ס;
**במעבר, היהודים בארץ-ישראל במאה ה-י"ט, בין ישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין
 הצינונות, ד' מכמן וי' ברטל (עורכים), ירושלים.**
 קרוינקר ד', תשמ"ז;
אדריכלות בירושלים, הבנייה האירופאית-נוצרית מחוץ לחומות 1855-1918, ירושלים.
 קרניאל י', ח' כסלו תרפ"ד;
 "שמואל רפאלי", דואר, ו, מח, עמ' 3.
 קרק ר' וגלס י', תשנ"ד;
 "הקונסולים של ארצות-הברית בירושלים (1844-1917)", קתדרה, 70, עמ' 161-192.
 קרק ר', תשמ"ה;
יפו, צמיחתה של עיר, 1799-1917, ירושלים.
 קרק ר', תש"ס;
 "על ציפורים וחפצים מארץ הקודש לאמריקה, אוספי הקונסול סלה מריל ובני דורו", בתוך:
 ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), נופי ארץ-ישראל, ספר עזריה אלון, ירושלים-תל-אביב,
 עמ' 243-249.
 רובינשטיין ש' ואבן-אור ש', תשמ"ז;
 "הקמת ועד העיר ליהודי ירושלים ב-1918 והאישים המרכזיים שבו", כיוונים, 35, עמ' 53-66.
 רפאלי ש', תרע"ג;
מטבעות היהודים, ספר כולל תולדות המטבעות בישראל, ירושלים.
 שבא ש', תשל"ז;
הו עיר הו אם, תל-אביב.
 שביט י', באר ח' וגולדשטיין וי, תשמ"ג;
לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948, תל-אביב.
 שי ע', תשס"ו;
**ראשית המוזיאונים והאוספים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (1848-1917),
 חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.**

שי ע, תשס"ז;

"המוזיאונים והאוספים הזואולוגיים בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, הקובץ השנים-עשר, עמ' 165-177.

שיק ק, תשנ"ח;

"אוסף העתיקות של הברון אוסטינוב ביפו" (תרגם א' הדר), בתוך: ח' גורן (עורך), **קונרד שיק, למען ירושלים, אריאל**, 130-131, עמ' 206-208.

Berczelly L., 1997;

"Noges starste antikksamling fra middelhavsländene: Ustinow – samlingens historie", *Nicolay*, 72, pp. 30-39.

Benziger J., 1893;

"Bericht über neue Erscheinungen auf dem Gebiete der Palästinaliteratur 1892-1893", *ZDPV*, 17, pp. 145-147.

Carmel A., 1978;

Palästina-Chronik 1853-1882, I- II, Ulm.

Cook T., 1911;

Cook's Tourist's Handbook for Palestine and Syria, London.

Dalman G., 1928-1942;

Arbeit und Sitte in Palästina, I-VII, Gütersloh.

Franklin G.E., 1911;

Palestine, Depicted and Described, London-New York.

Frothingham A.L., 1893;

"Archaeological News", *AJAHFA*, 8 (4), pp. 615-616.

Gelzer H., 1894;

"Inscription aus Kaisaria:", *ZDPV*, 17, pp. 180-182.

Hanauer, J.E. 1900;

"Notes on Squeezes of Inscriptions in Baron Ustinow's Collection", *PEFQS*, 32, pp. 110-122.

Jüdische Nationalmuseum, 1923;

ZDPV, 6, p. 227.

Kark R., 1988;

"Historical Sites-Perception and Land Purchase, the Case of Modin, 1882-1931", *Studies in Zionism*, 9, pp. 4-5.

Kark R., 1994;

American Consuls in the Holy Land 1832-1914, Detroit & Jerusalem

Kark R., 1997;

"Land Purchase and Mapping in a Mid-Nineteenth-Century Palestinian Village", *PEQ*, 129, pp. 150-161.

Knight S.G., 1888;

Ned Harwood's Visit to Jerusalem, Boston.

Kunstsammlung, 1918;

"Eine syrische Kunstsammlung in Christiania [Sammlung Ustinow]", *Deutsche Levante Zeitung*, 8, p. 671.

Masterman E.W.G., 1915;

"Some Interesting Pottery Remains [from Tell el-Fu'1]", *PEFQS*, 47, pp. 35-38.

Männchen J., 1993;

Gustaf Dalman als Palästinawissenschaftler in Jerusalem und Grefiswald, 1900-1941, Wiesbaden.

Merrill S., 1890;

"Birds and Animals new to Palestine", *PEFQS*, 22, pp. 40-44.

- Münzsammlung, 1927;
 "Eine Münzsammlung in Jerusalem", *Palästina*, 10, p. 612.
- Pedersen J., 1928;
Inscriptions Semiticae, Collectionis Ustinowianae, Osloae.
- Poulsen F., 1920;
 "La collection Ustinow, la sculpture", *Skrifter utgit av Videnskapsselskapet Kristiania*, II, 3, pp. 3-28.
- Prince J. D. & Bacon B.W., 1906;
 "Fifth Annual Report of Managing Committee of the American School for Oriental Study and Research in Palestine", *AJSOR*, 10, Supplement: Annual Reports 1905-1906, pp. 38-39.
- Raffalovich S., 1911;
 "Die jüdischen Münzen des Bezalel-Museums in Jerusalem", *Die Welt*, 15, pp. 1352-1355.
- Schick C., 1893;
 "Baron Ustinoff's Collection of Antiquities at Jaffa", *PEFQS*, 25, pp. 294-297.
- Skupinska-Løvset I., 1974;
 "A Phoenician Face Vase?", *PEQ*, 106, pp. 157-158.
- Skupinska-Løvset I., 1976;
The Ustinow collection: The Palestinian Pottery, Oslo Bergen-Troms.
- Thomsen P., 1913a;
 "Die Archäologische Sammlung des Instituts, Deutsch - Evangelisches Institute für Altertumswissenschaft", *PJ*, pp.124-132.
- Thomsen P., 1913b;
Kompendium der Palästinischen Altertumskunde, Tübingen.
- Torrey Ch. C., 1906;
 "First Annual Report of Managing Committee of the American School for Oriental Study and Research in Palestine", *AJSOR*, 5, Supplement: Annual Reports 1900-1901, pp.47-49.
- Ustinov P., 1978;
Ach du meine Güte, unordentliche Memoiren, Wien.
- Ustinov P., 1977;
Dear Me, London.